

ding van opportuniteit, maar naar de principiële grondslag in de onkreukbaarheid der persoonlijke overtuiging, die zelve weer onderstelling is van de 'acte van geloof' ... Door dan verder het recht op geloofsvrijheid te verbinden met de leer der Rechten van de mens wordt de katholieke opvatting veel nauwer met de universele humanistisch-democratische samenleving verbonden dan ooit te voren'.⁴⁷

Hij achtte het dan ook niet verstandig, wanneer de waarnemers vanwege de ongelukkige afloop van de derde zitting het concilie de rug zouden toekeren. Het werk moest worden afgemaakt. Hij heeft dit ook aan Willebrands laten weten, die hem daarop meedeelde, dat het Secretariaat zich in februari/maart 1965 opnieuw over het schema zou buigen.⁴⁸

In de tweede helft van september 1965 wijdde het concilie opnieuw een debat aan de godsdienstvrijheid, nu aan de hand van een 'textus reemendatus' die tot stand was gekomen op basis van een verwerking van ruim 230 'observationes' bij de tekst van 17 november 1964. Deze vierde versie verschilde qua opbouw en strekking overigens nauwelijks van de november-tekst. Eigenlijk waren alleen op het punt van de begronding van de godsdienstvrijheid in het evangelie wijzigingen aangebracht. Het schema mocht niet de indruk wekken, dat er een bijbelse leer van de vrijheid, ja zelfs van de betrekkingen tussen de kerk en de seculiere samenleving bestond.⁴⁹ Tijdens een beraad van de waarnemers met de leden van het Secretariaat op 17 september toonde Van Holk zich tevreden over de aangebrachte verbeteringen. Hij was alleen van oordeel, dat de samenstellers onvoldoende oog hadden gehad voor de dialectiek, eigen aan de waarheid maar ook aan de dwaling. 'Waarheid is nooit enkel waarheid, maar moment of fase in het op waarheid gerichte denken. En dwaling is nooit enkel dwaling. Er zijn vruchtbare dwalingen ... In een waarlijk oecumenisch gesprek is het gebruik der dialectiek onmisbaar'.⁵⁰

De besprekingen leidden tot een 'textus recognitus' waarover op 26 en 27 oktober werd gestemd. De bij die gelegenheid uitgebrachte 'placet iuxta modum'-stemmen zorgden nog voor een aantal verbeteringen. Over de tekst die hieruit voortkwam, vond op 29 november een voorlopige slotstemming

47. L.J. van Holk, 'Terugkeer naar Rome of tokeer naar elkander?', in: *Vox Theologica* 35 (1964/1965) 6.

48. AvH: Brief van J.G.M. Willebrands aan L.J. van Holk, dd. 23 januari 1965, in antwoord op brief dd. 11 januari 1965.

49. Y. Congar, *La déclaration sur la liberté religieuse; Etudes et Documents* 14 Juin 1965, no. 5,2.

50. AvH: dagboek, 17 september 1965. Ook L.J. van Holk, 'De Verklaring over de Vrijheid van Godsdienst', in: *Reformatische Oriëntatie* 1965, nr. 4,7.